

GYÁNI GÁBOR

MIRE HOGYAN EMLÉKEZNEK AZ ARISZTOKRATA MEMOÁRSZERZŐK?

A történetírás a közelmúltig többnyire kedvezőtlen színben tüntette fel a modern kori magyar arisztokrácia történelmi szerepét. Ez a negatív imázs értelemszerűen az 1945 (1950) után uralkodó történetnéző szemléletből adódott, amely legalább négy évtizeden át (az 1990-es évekig) a marxista-leninista történetírás szellemi útmutatása szerint alakult. Hozzátehetjük, már 1945 előtt sem volt egyértelműen pozitív az arisztokrácia társadalmi megítélése, amiről jelen sorok szerzőjének a Szilágyi Adriennel írt közös munkája ad bővebben számot, így ezt a kérdést most nem firtatjuk.

Az 1989 utáni politikai változások számottevően módosítottak a részben örökölt, részben tovább élezett helyzeten, melynek eredményeként a történelmi arisztokrácia fogalma nem szitokszó többé a hazai közbeszédben. Nem merülnénk bele ez alkalommal ennek taglalásába. Annyit viszont megjegyezhetünk vele kapcsolatban, hogy a történelmi magyar arisztokráciát érintő közvélekedés módosulásához némiképp az arisztokrata emlékezet hirtelenjében meglódult áradata is hozzájárult; ez utóbbi a kevés kivétellel már jó ideje diaszpóralétre kényszerült valamikori honi arisztokraták és leszármazottaik emlékezetét tette nyilvánossá idehaza. Nincs ma még bibliográfia a

Szinte párját ritkítja az a fajta arisztokrata visszatekintés, ahol az illető, belehelyezkedve a kívülálló pozíciójába, ítéletet akar és tud mondani arról az életéről és miliőről, amibe beleszületett, és amit emiatt természetesnek is tekint, függetlenül attól, hogy már jó ideje nem éli ezt az életet.

közelmúltban publikált ilyesfajta egodokumentumokról, én magam nagyjából 20 – önálló kötetben – közzétett arisztokrata memoárt forgattam és hasznosítottam a réteg modern kori történetének a megírása során. Ezek ismeretében fogalmazok meg néhány gondolatot a mai és a közelmúltbeli arisztokrataemlékezet jellegéről és főbb sajátosságairól.

Miért írnak az arisztokraták memoárt?

■ A memoárok szerzői, a születési arisztokrácia múltbeli tagjai és azok kései leszármazottai, egy-két kivételtől eltekintve, külföldön élve vetették papírra emlékezéseiket. Így többször is előfordul, hogy a megkésett hazai kiadás a Nyugaton már megjelent könyv fordítása, amely akár évtizedekkel korábbi kiadást tett magyarul hozzáférhetővé. Ez azért is fontos, mert a visszaemlékezések szerzői többnyire nem az ezredvégi és a 21. századi magyar olvasóknak, hanem a hidegháború korabeli nyugati olvasóknak és nagy valószínűséggel a nyugati magyar emigráció tagjainak írták munkáikat. Kevés, ugyanakkor jellemző kivétellel, mint amilyen Károlyi Mihályné Andrassy Katinka és a férje, Károlyi Mihály, végül Odescalchi Eugénie visszaemlékezése, a szóban forgó írásművek csupán a rendszerváltást követően „térhettek haza” Magyarországra.¹ Szerzőik rendszerint nem kommunista társutas valamikori arisztokraták, hanem olyan főrendűnek született személyek voltak, akik 1944/45-ben vagy az azt követő évek során (többnyire és utoljára 1956 végén és 1957 elején) menekültek el az országból, hogy soha ne kerüljenek ezután közeli kapcsolatba a kommunista uralom alatt álló szülőhazájukkal. Akadt közöttük olyasvalaki is, aki 1989 után visszatért Magyarországra, a szerzők zöme azonban már azt megelőzően meghalt, hogy megtörtént volna a rendszerváltás. Viszont: mindegyikük élt valamennyi időt az 1945 előtti Magyarországon, amikor az arisztokrácia még virágjában volt, így visszaemlékezéseik legalábbis egy része ezekről az időkről szólnak amellet, hogy szerzőik elbeszélik elmenekülésük és kinti berendezkedésük, valamint a tartóssá lett ottani életük eseményeit is. Számunkra, mondani sem kell, narratíváinknak az a része igazán érdekesítő, amelyik a magyarországi életükről szól, ahol az emlékező a valaha volt arisztokrata világról szól. Fontos megjegyezni, hogy a szerzők között vegyesen fordulnak elő férfiak és nők, ha talán valamivel több is közöttük a női szerző. Ez azzal jár, hogy amíg a közszereplő arisztokrata férfiak rendszerint, ha nem is mindig, a politikai életben játszott szerepük és egyáltalán: a politikai élet valamikori történéseinek a szinte történészi igénnyel előadni kívánt históriájával szolgálnak, a női memoárszerzők sokkal inkább a mindennapi élet historikumát beszélik el saját szubjektív élettapasztalataik felelevenítésével. A társadalom- és mentalitástörténet-írás szempontjából az utóbbiak számunkra a becsebb források.

Aligha lep meg bárkit is, aki tisztában van az emlékezők időközbeni drasztikus státusvesztésével, és a tovatűnt fiatal életkorukra való emléke-

zés szükségszerű hangoltságával, hogy az időskori emlékezések többnyire a nosztalgia jegyeit viselik magukon. Ez így természetes. Az viszont már nem okvetlenül szabályszerű, hogy a változatos életutak végén vagy ahhoz közeledve, a nem éppen arisztokratikus nyugati demokratikus társadalmi körülmények között élve és immár nem arisztokrataként szerzett életélmények és tapasztalatok sem igen készítették visszaemlékezőinket a valamikori tapasztalataik átértelmezésére, nem készítették őket önreflexióra, amely diszkurzív távolságot teremthetett volna mostani énjük és a múltbeli „természetes identitásuk” között. Ez utóbbin az értendő, hogy a memoárok szerzőit eleve arisztokratának nevelték, azzal az erkölcsi habitussal és ethosszal vértézve fel őket felnőttkorukra, amely saját felsőbbrendűségük, a jó, a kényelmes és legalábbis az anyagiakat tekintve gondtalan élet számukra természetes módon kijáró adottságának a tudatát gyökereztetve meg bennük.²

Kérdés, miért fogtak tollat a memoárok nem íróként fellépni kívánó szerzői, milyen külső és belső körülmények készítették őket erre a vállalkozásra? Megnyugtató válasz nem adható a feltett kérdésre, a szóban forgó memoárszerzők ugyanis többnyire hallgatnak róla, vagy semmitmondó megfogalmazással intézik el a dolgot. Valahogy így: „Visszatekinteni a múltra bizonyos fokig mindenkinek kötelessége; leírni azt, ami megélt, átadni, megörökíteni utódainak azt a sok jót, és rosszat, miben része volt, hogy azok abból megtanulhassanak valamit.”³ Az egyik szembetűnő motiváció mindenképpen az arisztokrácia letűnt világának dokumentumértékű bemutatási igénye azzal a kifejezett céllal, hogy úgymond pótolják a professzionális (a történetírói) emlékezet arisztokráciát érintő amnéziáját, és korrigálják a rétegről a történészek által rögzített állítólag torz és hamis képet. Ez a meggondolás elsősorban azokat a memoárszerzőket ösztönözte írásra, akik a személy szerint őket és az osztályukat ért drasztikus életútbeli változások traumatizáló hatásától indítatva viszonylag korán (és nem öreg korukban) vetették papírra emlékeiket. Mindenképpen ez a vágy munkált a Károlyi házaspár (Mihály és Andrassy Katinka) memoárjainak a megszületése mögött, amelyet olykor egy-egy külföldi kiadó is ösztönzött (Mihály esetében). Károlyi Mihály már emigráns élete első éveiben, 1923-ban közzé tette *Egy egész világ ellen* címmel emlékiratainak első kötetét, melyet a húszas években folytatott tovább, a szöveg azonban csupán 1968-ban látott végül napvilágot Budapesten. Majd a Jonathan Cape angol kiadó, a második világháború éveiben megpróbálta rábírní Károlyit, hogy írjon egy, az egész életét (és nemcsak a politikusi pályafutása egyes időszakait) ecsetelő memoárt, amelyet Károlyi majd csupán az ötvenes években teljesített: az akkor (1952-ben) keletkezett 15 füzet anyagából, valamint Károlyi Mihály korábbi memoárjaiból a felesége által összeállított új szövegtörzs képezi a *Hit illúziók nélkül* című már említett emlékiratot, amely elsőként a szerző halála utáni évben, 1956-ban látott napvilágot Angliában, még angol nyelven.⁴ A feleség, Andrassy Katinka – tőle függetlenül – írta meg saját emlékiratát (két kö-

tetben), melyből az első kötet az itthoni életéről, a férjével közös életük-ről szól. A szerző az előszóban kinyilvánította szándékát, hogy kiigazítja a férje politikai szereplését hazug módon beállító, a politikai propaganda céljait szolgáló történeti képet; ennek során nagyban támaszkodott naplói anyagára is.⁵

Merőben más helyzetben volt a svéd származású gr. Andrassy Imréné, aki azután, hogy 1944 végén a családjával együtt Nyugatra menekült, és egy időre Svédországban telepedett le (visszaköltözött oda), hogy utóbb kivándoroljon az Egyesült Államokba, már 1948-ban megjelentette emlékezéseit egy svéd kiadó jóvoltából – svéd nyelven. A grófnő így írt szerzői motivációjáról: a háború végén az ország sorsa elkerülhetetlen politikai bukásra volt ítélve. Ennek eredményeként „[m]illiók – Európa minden részéből – még mindig a legnagyobb nyomorban élnek. A hontalanok – *Displaced Persons* – szálanomra méltó tömegéről van szó. Egy éven át én is a földönfutóknak ehhez a sokaságához tartoztam, értük is írom ezt a könyvet, abban a reményben, hogy a világ segít rajtuk – amíg nem késő.”⁶ A szolidaritásérzés felkeltésének szándéka mellett a remélt amerikai (egyesült államokbeli) bevándorlás megkönnyítése is fűthette a memoár szerzőjét, akinek a férje eleinte nem kapott beutazási engedélyt az Államokba – a vélt és nem is alaptalan korábbi szélsőjobboldali beállítottsága miatt. A memoárszerző narratívájából kitetszik, hogy Stella Kuylenstierna-Andrassy – külföldiként csöppenve bele az Andrassyak, vagyis a magyar arisztokrácia krémjének a világába – sok mindenre rácsodálkozott, amikor mintegy kívülről szemlélve beszélt el ennek a különös életet élő elitnek az első világháború előtt háborítatlan, a demokratikus nyugati világhoz szokott ember számára ugyanakkor furcsa, egzotikus és bizonyos fokig visszatetsző életét. Eközben az elvesztett Éden keserű tapasztalata is ott munkált elbeszélése mélyén, ahogy szinte mindegyik kései arisztokrata memoár esetében ez a helyzet. A Károlyi házaspártól eltérően Andrassynét nem a kritikai szembenézés indítéka vezette az immár számára is elvesztett világra visszaemlékezve, mint ahogy a többi arisztokrata emlékezőt sem ilyesféle szándék mozgatta: a sorsüldözöttség érzékeltetésére helyezték a hangsúlyt. Ezzel szorosan összefügg a múltbeli dolgok szépítésének olykor közvetlenül is tetten érhető törekvése, amely az adott esetben a férj, gr. Andrassy Imre nem éppen szeplőtlen Horthy-kori ténykedését illeti. A „háborús bűnös” Imre gróf, aki – fiatalkorában – Göring közeli barátja, majd Göring első felesége révén a náci politikus sógora is volt, ez az apjával kifejezetten rossz viszonyt ápoló gróf, aki még perbe is keveredett hitbizományi ügyekben gr. Andrassy Sándorral, a harmincas évek végén, a negyvenes évek elején közvetlen haszonélvezője volt a zsidótörvényekkel kisémmizett zsidó tőkés érdekeltségek keresztény kézbe vételének; ez a történet közvetlenül a *Friss Újság* árnásításához kapcsolódott.⁷ Minderről azonban egy árva szó sem esik Andrassyné memoárjában, jóllehet Stella Kuylenstierna szintűgy felettébb aktívan közreműködött ezekben a nem éppen fair üzleti ügyekben.

A hallgatás és a valós események hamis beállítása számos további arisztokrata memoárban is elő-előfordul. Különösen kirívó e tekintetben gr. Károlyi Széchenyi Ilona visszaemlékezése. A szerző részletesen szól férje, gr. Károlyi Viktor háború utáni megpróbáltatásairól, akit állítólagos ausztriai internálása után az amerikai megszálló hatóságok végül kiadtak a magyar hatóságoknak, hogy Budapesten állítsák őt bíróság elé; Károlyit a népbíróság – állítólag – három és fél évi (valójában négyévi) börtönrre ítélte.⁸ A visszaemlékezés szerzője ugyanakkor teljesen homályban hagyja, hogy mi volt férje tényleges politikai vétke, helyette az ártatlanságát hangsúlyozza. Holott tudnivaló, hogy gr. Károlyi Viktor azon ritka arisztokraták egyike volt, aki *meggyőződéses fasisztaként* vállalt politikai szerepet a háborús években, mint az 1940-ben Imrédy Béla vezetésével megalakult Magyar Megújulás Pártja vezetőségének a tagja, a párt honvédelmi osztályának a vezetője.⁹ Károlyi gróf politikai arcéléhez tartozik továbbá, hogy szélsőséges antiszemitizmusa bizonyosságaként, – akkor még a NEP kormánypárti parlamenti képviselőjeként – súlyosbító javaslatokkal járult hozzá az 1939-es a második zsidótörvény országgyűlési elfogadtatásához. S amikor Károlyi Viktor, immár a Magyar Megújulás Pártja vezetőségi tagjaként, a Vezérkari Főnökség 2. osztályának a kémelhárító tisztjeként a magyar hadsereggel Újvidékre került, a később tömeggyilkosságba torkolló partizánvadászat előkészítésében is dicstelen szerepet játszott; 1942-ben pedig a 2. magyar hadsereg kötelékében huszárszázadosként ténylegesen kémelhárító tisztként szolgált az orosz fronton. A náci vonzalmairól ismert Albrecht főherceggel szoros barátságot ápoló Károlyi Viktor, ahogy ebből is látszik, csakugyan mélyen elmerült a szélsőjobboldal politikai világában.¹⁰ Károlyi Széchenyi Ilona viszont azt adja elő férje ügyével kapcsolatban, hogy: „A kommunista népbíróság – természetesen – bűnösnek találta [...] 'Bűne' az volt, hogy 'demokrácia-ellenes, fasisztabarát magatartást tanúsított', amit mi sem bizonyít jobban, mint hogy megalkuvás nélküli intézkedéseket sürgetett a kommunisták és kollaboránsaik ellen.”¹¹

Ez éppoly messze áll a tényleges valóságtól, mint ahogy az is, amit a szerző a még Károlyi Viktornál is inkább kompromittálódott testvérbátya, a család által korábban úgyszólván kiközösített gr. Károlyi Ferencről rögzít; futólag említi meg csupán őt, de semmi kétséget nem hagy aziránt, hogy az illetőt minden ok nélkül üldözték a katonai hatóságok a háború után. Ferenc gróf 1942-ben az orosz fronton szolgált és a hadsereg-parancsnokságon kémelhárító feladatot végzett a vezérkari főnök mellett, 1943-ban pedig belépett a Ney Károly által vezetett Keleti Arcvonal Bajtársi Szövetségbe, és ennek tagjaként csatlakozott 1944 végén (!) a *Kampgruppe-Ney* önkéntes SS-egységhez; 1945-ben már az egyik SS-alakulat parancsnoka és a zászlóalj helyettes vezetője, és ebben a minőségében tette le a fegyvert Ausztriában 1945 májusában. A megszálló amerikai katonai hatóságok azért tartóztatták le és internálták gr. Károlyi Ferencet, ami Károlyi Viktorral ugyanakkor nem történt meg, csak a fele-

sége állítja a memoárban, és azért zárták utóbb börtönbe, mert titkosszolgálatuk értesülései szerint a gróf részt vett egy lelőtt amerikai vadászgépfogságba esett személyzete néhány tagjának a meggyilkolásában. Az amerikaiak ezért Károlyi Ferencet 1945 őszén előbb halálra, majd egy év múlva – az ítéletet enyhítve – életfogytig tartó kényszermunkára ítélték. 1947-ben viszont, vélhetően a befolyásos rokon, Széchenyi Wanderbilt Gladys, a volt amerikai magyar nagykövet, gr. Széchenyi László özvegyének a közbenjárására – a perújrafelvételt követően – Ferenc gróft felmentették az iménti vádak alól, és szabadon engedték; ő ezután Svájcban telepedett le.¹² Ennyit a szóban forgó Károlyi fivérek memoárbeli tisztára mosásáról.

Az teljesen világos, hogy az egodokumentum referenciális haszna elsősorban nem a reáltörténelem valós tényeinek a megismerésében rejlik, jóllehet bizonyos „tények” olykor valóban csak belőle tudhatók meg. Valójában az emberi tapasztalat és a cselekvés motivációja szempontjából van vagy lehet kulcsszerepe a személyes tanúságtételnek a történeti megismerés számára. Így és ezért vehettük mi is hasznát szerzőtársammal az arisztokrácia történeti pályafutását feldolgozó munkánkban, amikor, egyebek közt, az arisztokrata gyermekek neveltetését, az arisztokrácia kastély- és palotabeli életmódját és szociabilitását vagy emigrációjának a változatos eseménytörténetét igyekeztünk „tényszerűen” ábrázolni. Persze még az előbb említett esetekben sem lehetett feltétlenül hitelt adni minden egyes ott szereplő közlésnek, mert például a szülő-gyermek kapcsolat memoárokból kirajzolódó képe szintén megkövetel némi forráskritikát. De ezt most nem részleteznénk. Amikor viszont a szóban forgó egodokumentumok „világképét” és ideologikus önképét helyezük a vizsgálat középpontjába, mint jelen tanulmányunkban is, másfajta referencialitás iránt támasztunk igényt: arra keressük ezúttal a választ, hogy milyen múltképet sugall vagy próbál sugalmazni az arisztokrata önvallomás, amelynek szerzője akként tekint hátra az időben, hogy emlékezése jelenét egyébként áthidalhatatlan társadalmi, politikai és kulturális szakadék választja el az általa éppen felidézett múlttól, ami az adott esetben az emlékező saját múltja is egyúttal.

Az „Édenkert” világa

■ A fenti fejezetcím az itt számba vett arisztokrata memoárok egyikében fejezetcím gyanánt szerepel egy olyan szövegrészt vezetve be, ahol a szerző-emlékező-narrátor annak a 35 szobás arisztokrata kastélynak a világát idézi fel, ahová született, és ahol 13 éves koráig élt; a család ezután Nyugatra menekült, otthagya az Édenkertet. A helység a Magyarország délnyugati részén, közel a horvát határhoz fekvő Aranyospusztá. A család, kétezer hold birtokosaként, „csak” nagybirtokos egzisztencia volt. Az 1931-ben született emlékező utólagos (az írás feltehetően az 1980-as években keletkezett) viszonyát a valamikori családi fészekhez és főneme-

si élethez híven kifejezi a könyvéből származó itt következő néhány idézet. Aranyospusztai életükről szólva például a memoár szerzője kijelenti: „A jó élet nem is volt a megfelelő kifejezés rá. Ahogy visszatekintettem, számomra közel járt ahhoz, amilyennek Utópiát elképzelem. A béke, az elégedettség, a boldogság, a szeretet, a szépség, a teljes biztonság érzése... nemcsak a ház, egy időszak volt, egy álomszerű életmód, ami nekem az utópiámat jelentette.”¹³

S milyen valójában az arisztokrácia „édenkert világa”, amely később úgyszólván utópiának hat? „Akkoriban nagy szükség volt személyzetre. Nélkülük a mi kastélyunkhoz hasonló nagy házat lehetetlen volna fenntartani. Szüleim nemcsak a házat, hanem a körülötte jókora szántóterületet és erdőt is birtokolták. Valójában nagy vállalkozás volt, és működéséhez sok emberre volt szükség, hogy önellátó, produktív mezőgazdasági létesítmény legyen. A birtok terményei az ország gazdaságába áramlottak [!], és mint a hozzá hasonló többi birtok, alapját képezték az ország boldogulásának és a szomszédaival való békés együttélésnek [!]. [...] Édesanyám nagyon sokat tett azért, hogy javítson a birtokon dolgozók helyzetén és életmódján.”¹⁴ A szerző által ekként rekonstruált paradicsomi világ, az ő és a családja számára minden bizonnyal maga volt a mennyország, korántsem biztos azonban, hogy mások számára is ennyire idilli-nek tűnt ez a világ a korabeli Magyarországon. Több évtizedes amerikai életéből visszatekintve a szerző még mindig természetesnek tartja, hogy a 20. század derekán a családi címer színeit tükröző libériába bújtatott népes szolgaszemélyzet haptákban állt előttük, hogy mindenkor biztosítsa a Széchenyi család kényelmét, és emelje luxus életvitelének a színvonalát. Emlékezőnk ekkor sem találja idejétműltnak és anakronisztikusnak a főúri hatalmi tudat általa is elbeszélte mindennapi gyakorlatát, sőt így beszél a személyzet egyik tagjára visszaemlékezve: „Gyuri bácsi remekül festett libériájában. Simára fésült, rövid, hófehér hajával keretezett komoly, kerekded arca jól kiemelte a színeket [!]. Kicsi, enyhén mandulavágású szeme örökké ide-oda járt, regisztrált minden apró részletet. Hal-kan, gyakorlottan, udvariasan mozgott. Mély hangját mindig visszafogta, ha velünk vagy a szüleinkkel beszélt, de ki tudta ereszteni, ha olyan tevékenységet irányított, amelyben a személyzet vett részt. [...] Ha szükség volt rá, kimutatta a hatalmát és erejét, de csodálatos finomság lakozott benne, amikor gyermekekkel vagy állatokkal foglalkozott.”¹⁵ Egyszóval: az illetőnek a szolgai státusát híven kifejező testi mibenléte mellett (a teste igazán jól harmonizált a libéria színeivel), egész magatartása, sőt a lelki világa is megfelelően szolgai tudott lenni: felfelé alázatos készséget tanúsított, lefelé, a személyzet alatta lévő tagjaival szemben viszont a könyörtelen hatalomgyakorlás reflexe mozgatta. Ezek az Édenkert harmóniáját megteremtő „élettények” a valamikor grófnak született, később deklasszáldott Széchenyi szemében a felnőttként megtapasztalt amerikai életéből visszatekintve is változatlanul a világ legtermészetesebb elrendezésének számítanak.

S nincs ezzel másként az előző emlékezővel közel azonos életkorú másik Széchényi gróf sem. „A következőkben [...] egész egyszerűen elmesélem, felsorolom életem mozzanatait. Kezdem gyermek- és ifjúkorommal, amikor családommal, honfitársaimmal még olyan légkörben élhettem, amelyben az igazság nem számított hazugságnak, s a hazugságot sem tüntették föl igazságnak. A tisztelet, becsület, hazaszeretet, hitvallás erénynek számított, nem pedig reakciónak, fasizmusnak vagy antiszemitizmusnak. Az emberi jogokról csak kevés szó esett, mert azokat mindenki tisztelte, figyelembe vette, egyszerűen természetesen.”¹⁶ És így tovább. S mindez azokról az időkről szól, amikor Magyarországon az emberek hallatlan anyagi egyenlőtlenségek közepette, és nem éppen demokratikus jogállami körülmények között éltek egy olyan társadalomban, ahol a visszaemlékező, mint a kiváltságos arisztokrácia tagja, zavartalanul élvezhette a maga életet, míg sokan mások rettenetes megpróbáltatások sorát élték át eközben. Elsőként a *Nehéz idők kezdete* című fejezetben említi meg szerzőnk, hogy kezdte észlelni: talán még sincs minden teljesen rendben ebben az országban. A háború éveiben járunk, amikor: „Megváltozott a légkör. Az emberek csendben politizálni kezdtek [!]. A nyilasok propagandája elárasztotta az egész vidéket. Barcson szomorú látvány volt a sok csillagot hordó zsidó. A nép zöme már nem vásárolt a zsidó üzletben, kikerülte őket, és a 'Hangya'-szövetkezetbe ment vásárolni.”¹⁷ Viszont: „Mindezek dacára Rudi bácsi továbbra is folytatta a falkavadászatot.”¹⁸ A visszaemlékezéseit rögzítő valamikori gróf szintén háborítatlanul élte addigi megszokott életét, melynek középpontjában a lovaglás állt: sőt ekkor még lóversenyeken is gyakran lovagolt, amiben tehát a második világháború eseménysora sem akadályozta meg őt. Ami pedig a politikai élet akár visszásként is ható eseményeit illeti, csak futólag jegyzi meg: igaz, a zsidókat deportálták. Ám nyomban el is hessegeti az arisztokrácia feje felől a felelősséget illetően módon: „A nyilasoknak szabad útjuk volt a zsidóság elhurcolására. Horthy fogolyként [!] már nem segíthetett.”¹⁹ Akként beszél Széchényi Antal félmillió magyar zsidó honpolgár deportálásáról és meggyilkolásáról, mintha a visszaemlékezését írva, tehát a tragikus eseményeket követően évekkel, sőt évtizedekkel később sem tudná, hogy a nyilasok csupán több hónappal az 1944 késő tavaszi–nyári deportálás után kerülnek hatalomra, és a zsidó népesség megsemmisítő- és munkatáborokba való szállítását – a belügyi szervek utasítására, a megszálló németek akaratának megfelelő módon és meglepő hatékonysággal – a magyar közigazgatási és rendvédelmi szervek (a csendőrség) együttesen bonyolították le *Horthy mint regnáló kormányzó* tudtával és beleegyezésével. Az elitet, benne az arisztokráciát terhelő súlyos felelősség elhárítását a következő, módfelett zavaros megfogalmazással intézi el: „A mai történészek buzgó Horthy-ellenes propagandával órá fogják a nyilas zsidó deportációt [!]. Micsoda utálatos kifordítása az eseményeknek. Tanúja vagyok a nyilasok eljárásának, mivel menekített, elbújtatott zsidóink önként jöttek elő, mikor megtudták, mi a helyzet, és nem akar-

tak minket bajba hozni. És ezeknek az ízig-vérig rendes embereknek így már nem tudtunk tovább segíteni.”²⁰ A memoárban (ezt leszámítva) sehol egyetlen szó sem esik arról, hogy gr. Széchényi Frigyesnek (mármint Antal apjának a) családja akár csak egyetlen zsidót is bűjtatott volna a kastélyban vagy bárhol máshol, ami történetesen akkor lett volna időszerű, mármint az 1944. március 19-e utáni vészkorszakban, amikor állítólag „önként jöttek elő [...] az ízig-vérig rendes emberek”, vagyis a bűjtatott zsidók, hogy feladják magukat (!). Jóllehet ténylegesen akadt azért néhány arisztokrata, aki németellenes tevékenységet folytatott a kérdéses hónapokban (a Gestapo azon nyomban deportálta is őket, mint gr. Apponyi Györgyöt, gr. Csekonics Ivánt, gr. Sigray Antalt), és a nyilasok pedig többüket ki is végezte (egyebek közt hg. Odescalchi Miklóst), és persze akadt olyasvalaki is, aki a zsidók megmentése érdekében tevékenykedett ekkoriban, mint Thassy Jenő és még néhányan mások.²¹ Memoárszerzőnk családja azonban nem tartozott közéjük.

Mindezek előrebocsátásával nem az itt tárgyalt emlékiratok hamis történetképét kívánom ez alkalommal kiigazítani a történeti tisztánlátás érdekében, hiszen a történészek ma már nem az ilyen és hasonló beszámolók alapján írják a köztörténelmet.²² Számunkra itt most az fontos csupán, hogy lássuk: mennyire makacsul tovább él a valamikori arisztokrata éntudat és világlátás, miközben a réteg drasztikus módon deklasszálódott, egyszersmind a demokratikus Nyugat világában eltöltött élete során új, a múltbeli magyarországinak homlokegyenest ellentmondó tapasztalatokra tett (vagy tehetett volna) szert. S nincs ezzel másként az az itthon rekedt arisztokrata sem, aki valamelyest még integrálódott is az időközben gyökeresen átalakult, sok tekintetben demokratizálódott, bár egy könnyörtelen politikai diktatúra körülményei között élő társadalomba.²³

Csupán nagy néha akad olyan emlékiratíró arisztokrata, aki amellett, hogy valamelyest kész számot vetni elvesztett világának egynémely korlátjával vagy disszonanciájával, még ha nem is tagadja meg azt a maga egészében (bár azért erre is van példa), de legalább reflektál a valamikori elit jellemző életformájának és egzisztenciájának a tényleges mibenlétére. „Az ember mintha egy burokban élne. Mintha magas falak emelkednének körülötte, az ember, a család, a különböző társadalmak, szociális osztályok. Igen kevesen vannak, akiknek sikerül átnézni ezeken a szellemi akadályokon: csak a zseniális embereknek... Kastély, palota, ház vagy kunyhó? Ez a burok mindig ott van. Ügyszólván az ember bele-beleszületik generációról generációra. Kellemes, kényelmes benne, el lehet benne bújni, biztonságban érzi magát benne. Végeredményben magunk építettük fel körülöttünk ezeket a falakat, és állandóan építünk újakat. Borzasztó fáradságba kerülne szabadulni tőlük, áttörni rajtuk. [...] Bátorság kell hozzá, ha a környezete esetleg nem egyezik vele, vagy azok, akik ugyanolyan burokban születtek és nevelkedtek.”²⁴ S miközben az idős volt arisztokrata emlékező mindezt pontosan regisztrálja, aközben mégis csak átengedi magát a burok falain átlátni képtelen ember gyakori önál-

tatásának. Arra az időnként hallható felvetésre, hogy miért nem mentette ki az arisztokrácia a vagyonát külföldre a bukását megelőzően, így válaszul: „a mi osztályunk nem volt arra nevelve, hogy földjét, vagyonát, tulajdonát, hűséges alkalmazottjait, tradicionális kultúráját csak úgy egyszerűen, máról hónapra odadobja prédának, s mindezt elfelejtse! Igenis, mi megtanultuk, hogy felelősek vagyunk. És különben is a 'magyar ember' mindig patrióta [!] volt, legalább legtöbbször a hazája *jóban és rosszban* fontosabb volt, mint személyes sorsa.”²⁵ Az emlékiratiratot jegyző szerzők közül másokat is élénken foglalkoztatja ez a kérdés, imígyen: „– Miért nem menekítettek ki pénzt és vagyontárgyakat valamely semleges országba [az arisztokraták] még a háború alatt? – kérdezték tőlünk később számtalanszor. Talán érthetetlennek tűnik, de szemünkben a hazaszeretet íratlan törvénye tiltotta, hogy magántulajdonú értéket kijuttassunk az országból, vagy hogy autóinkat ilyen célokra használjuk fel. Gondoltunk rá, számtalan óvintézkedést tehettünk volna – de nem tettünk.”²⁶

Valójában egyáltalán nem ez volt a helyzet; számtalan arisztokrata memoáriró számol be arról kellő történeti hűséggel, hogy miként próbálta családját menteni (magával hurcolni) mozgatható értékeit (az anyagiakat, a kincseket), amikor a frontvonal közeledtével sürgősen vette a sátorfáját, és Nyugatra menekült a kastélyából.²⁷ Jóllehet, ingatlanokat (földbirtokot, kastélyt vagy palotát) valóban nem lehet csak úgy felpakolni és elszállítani.

Szembenézés letűnt világukkal

■ Szinte páráját ritkítja az a fajta arisztokrata visszatekintés, ahol az illető, belehelyezkedve a kívülálló pozíciójába, ítéletet akar és tud mondani arról az életéről és miliőről, amibe beleszületett, és amit emiatt természetesnek is tekint, függetlenül attól, hogy már jó ideje nem éli ezt az életet. Károlyi Mihály és a felesége alkotott olyan, egyébként közismert memoárt, amely ezt a távolságtartást, valójában kritikát fogalmazta meg az arisztokrácia belvilágával szemben. Ami korántsem pusztán csak véletlen műve, hiszen a 20. századi magyar arisztokrácia krémjéből egyedül Andrassy Katinka és a férje volt az, akik már 1918-ban, majd azt követően radikálisan szakítottak addigi osztályukkal, a hozzá kapcsolódó mentalitással és erkölccsel. Károlyiné viszonylag kevés explicit kritikával illeti a szüleit (gr. Andrassy Tivadart, gr. Zichy Eleonórárt és a nevelőapját, ifj. gr. Andrassy Gyulát), valamint az osztályát, néha azonban mégis csak kiviláglik valamiféle rosszallás a szűkebb világukat ecsetelő, az arisztokrácia életvitelét, gondolkodását és habitusát dokumentáló leírásaiból. Mint akkor is, amikor megjegyzi: „Úgy élték le az életüket, hogy soha még csak ki sem pislantottak a szemellenzőjük szabta láthatáron túlra.”²⁸ Majd pedig idézi egyik rokona kedvenc, franciául előadni szokott mondatát, miszerint: rajtunk kívül nincs senki, vagyis csak mi számítunk. Majd Károlyiné hozzáfűzi: ez a mondat mindenki lekicsinylését fejezte

ki, aki egyszerűen kívülálló, és „mindenki 'kívülállónak' számított, aki nem tartozott ezoterikus társaságunkhoz, az arisztokrácia legfelső rétegéhez, amely csupán néhány családból állt, a Károlyi, Esterházy, Pálffy stb. családokból... Kétségkívül felsőbbrendű lényeknek érezték magukat, és olümposzi magasságukból néztek le az emberiség többi tagjára.”²⁹

Károlyi Mihály éppenséggel az ekként folyó neveltetéséből, az így szerzett beidegzettségeiből vezette le, hogy képtelennek bizonyult utóbb demokratikus politikai személyiséggé válni, bármennyire is fűtötte ez az ambíció. „Az arisztokrácia mélységesen nemzetközi, sokkal inkább, mint az úgynevezett 'nemzetközi proletariátus', amely erősen kötődik a maga földjéhez és nyelvéhez. Munkásokhoz és parasztokhoz később is csak szónoki emelvényekről tudtam beszélni. A velük való közvetlen beszélgetés módját soha nem voltam képes megtanulni, s ez a korlátozottság mindig nagyon bántott.”³⁰ Az arisztokráciára jellemző kasztszellemről pedig megjegyezte. „Emlékszem, milyen megrendíthetetlen biztonsággal és felsőbbrendűséggel uralkodtak [az arisztokraták] a nép felett. Emlékszem, milyen szigorral büntettek bennünket, gyerekeket ha engedély nélkül mentünk a faluba. Óva intettek bennünket attól, hogy a nép közé keveredjünk, és meghalljuk 'trágár beszédét'. [...] Féltékenyen őrködtek, hogy nem három, de háromszázhárom lépés távolság állandóan megmaradjon köztünk és a többi emberi lény között.”³¹ Mindezt úgy summázza a „vörös gróf”, hogy: „Így élte túl a feudalizmus az első világháborút.”³²

Károlyi Mihályék mindenképpen kivételes, mondhatni deviáns szembefordulása saját osztályukkal, aminek külön-külön egyaránt hangot adtak emlékezéseikben, legfeljebb csak színesíti a palettát, de nem módosít rajta érdemben. Jóllehet azért még így is akadtak különleges esetek, amikor a súlyos deklasszálódás szemnyitogató hatással párosult. Erre volt jó példa Pallavicininé, Andrássy Ilona kitelepítési naplója, amelynek az egyik bejegyzése szól a naplóíró azon megrendültségéről, amit akkor élt át, midőn megtapasztalta, hogy milyen kegyetlenül bánik a kommunista hatóság a kuláknak minősített parasztgazdákkal, akikkel akkoriban épp kénytelen volt megosztani saját nyomorúságos életét. „Rettentően sajnálom ezt az asszonyt, aki igazán bátran és méltósággal viseli balsorsát. Engem főleg a dolog igazságtalansága háborít fel. Hiszen igaz, hogy mindenkitől mindent elvesznek a világnak ezen a felén, és mi sem jártunk másképpen. De nem én szereztem azt, amim volt, én nem dolgoztam keményen egész életemben, így tehát esetleg joggal mondhatják, hogy bitoroltam. De Erzsi [nevezett gazdasszonya] esetében még ezt se mondhatják.”³³

Mindez azonban, tegyük hozzá, igazán kevesek hallható hangja, és az arisztokrácia emlékezete s öntudata az itt áttekintett, bár nyilván nem teljes körű memoárirodalom tükrében egyáltalán nem utal az önbírálat és az önreflexió bármiféle hajlandóságára. Az időskorukban papírra vetett életút-beszámolókat többnyire azok a gyermekként és az ifjúkorban mélyen bevéselt identitásukból következő, az idők során is csak kevésé

halványuló nosztalgikus emlékek áradata tölti ki, amelyek a korabeli, az 1945 előtti arisztokrata mentalitást és gondolkodást a *ressentiment* tagadhatatlan felhangjának a kíséretében idézik fel.

Összegzés

■ Az én színrevitelének a főnemesi származásúaknál megfigyelhető konvencionális módja, ahogy arra Pál Judit is figyelmeztet az erdélyi arisztokrácia ily értelmű visszaemlékezéseit taglalva, a memoárok önstilizáló mondandóját a szerzőkbe belénevelt értékek és identitáskonstrukciók szerint kódolja. Ez így persze magától értetődik, „[h]iszen az önéletrajzok a csoport-hovatartozás kifejezései is, egy társadalmi praxis eredményei, amely megszabja, hogy egy bizonyos csoport tagjainak egy bizonyos időben hogyan 'kell' az életüket bemutatni, leírni.”³⁴ Adott esetben, „a ranghoz kapcsolódó becsületfogalom, mint a társadalmi distinkció eszköze más társadalmi csoportokkal szemben” kerül előtérbe a mondott narratívumokban, mint a túlélést garantáló főnemesi erények egyik vagy talán legfontosabbika. Erre mi magunk is számos példát találtunk (némielyiket még idéztük is), amellet, hogy a memoárszerzők rendszerint a hazaszeretetre, az önzetlenségre és az ezekhez hasonló közösségi szolidaritási jellemvonásokra utalva próbálják indokolni a bukás után is még lehetséges, az arisztokratához méltónak tartott életvitel szubjektív megalapozását. Ezek ugyan korántsem voltak a valamikori arisztokraták valóságos csoportjellemzői, hiszen a történelmi arisztokrácia a maga fénykorában többnyire nem erről, sokkal inkább túlméretezett individualizmusáról, a társadalomfelettségben kifejeződő éntudataról volt ismert (és egyben gyűlölt sokak által); minderről olykor egyes önkritikus arisztokraták is szót ejtettek, amikor előadták életük történetét. Feltűnően hiányzik viszont ennek el- és beismerése az arisztokratáktól származó önvallomások többségéből. Talán azért is, mert az identitás fenntartásának görcsös igyekezete arra készíti az életút elbeszélőjét, hogy mintegy a lehetetlenre vállalkozva teremtse meg viszontagságos élete belső lelki koherenciáját. Valahogy így: „De nemcsak materialista értékek voltak körülöttünk a burokban, de etikaiak is: tradíció, hazaszeretet, a felelősség tudata családra, hazára vonatkozólag. Mindez féltő, hogy a maguk világában [értsd a miénkben, vagyis az olvasókéban] már nem létezik.”³⁵

Ez az ethosz hatja át tehát a második világháború nyomán gyors ütemben felbomló, anyagilag tönkremenő, és egyúttal a világ minden tájára szétszóródó magyar arisztokrácia múlttudatát, benne az emlékezés révén megalkotott képpel saját osztályáról és önnön magáról.

S van itt még valami, ami úgyszintén erősítheti a nyugati világba átkerült, ott szétszóródó valamikori arisztokraták múltbeli identitásáért kezkeskedő lelki hatásmechanizmusokat. A magyar arisztokrácia bukását a háború idézte ugyan elő, de a kommunista politikai berendezkedés tette teljessé és végérvényessé, különösen tragikus színekkel ruházva fel a

megsemmisülésnek ezt a folyamatát. Gondoljunk csak az itthon maradtakat brutális üldözésére és szenvedésére. Ez így természetes módon plántálhatott áldozattudatot az elbukó osztály tagjaiba, amelyet tovább táplált a hidegháború sajátos légköre; az egyes nyugati társadalmakban élő volt arisztokraták joggal gondolhatták és érezhették úgy, hogy a nyugati államok heves kommunistaellenessége találkozik az ő nyilvánvaló áldozatiságukkal, aminek ők az élő bizonyítékai. Ezért sem merő véletlen a szinte minden, Nyugaton megjelent arisztokrata memoár (kevés kivétellel mind ott írták és gyakorta ott is jelentették meg őket először) nyíltan kommunistaellenes hangvétele. A példákat hosszan sorolhatnánk. A második világháborút követő keleti exodus egyébként kezdetektől magán viselte a kommunizmus elől való menekülés heroikus pátoszáát, akár igaz volt az üldöztetés ténye, akár nem.³⁶ Ez pedig kivált kedvező külső körülményeket teremtett az eredeti arisztokrata identitás és ethosz változatlan megőrzésének, amelyet a demokratikus társadalmi berendezkedés azon pótlólagos tapasztalata sem nyomhatott el maradéktalanul, melynek körülményei között élhettek tovább a *ressentiment* érzületével megvert arisztokraták. Ezzel a ténnyel éppúgy számolni kell ez alkalommal, mint a személyiség belső önfenntartó lelki mechanizmusainak a makacs állandóságával.

■ JEGYZETEK

1. Károlyi Mihályné: *Együtt a forradalomban. Emlékezések*. Európa, Bp., 1967; Károlyi Mihály: *Hit, illúziók nélkül*. Ford. Litván György. Magvető, Bp., 1977. Megjegyzem: ez utóbbi memoár cenzori beavatkozás árán jelenhetett meg akkor Magyarországon, és majd csak a könyv negyedik, 2013-ban megjelent kiadása adta közre csonkítatlanul az eredeti szöveget. Végül: Odescalchi Eugénie: *Egy hercegnő emlékezik*. Gondolat, Bp., 1987.
2. Ehhez vö. Gyáni Gábor: *Szocializáció az arisztokrata családokban*. Történelmi Szemle 2023/1. 123–138.
3. Gróf Széchenyi Antal: *Emlékek, események*. Püski, Bp., 2002. 5.
4. Michael Károlyi: *Faith without Illusion*. Trans. Catherine Károlyi. Introd. A. J. P. Taylor. Cape, London, 1956. A könyv születésének körülményeiről ld. Károlyi Mihályné: Előszó. In: Károlyi Mihály: i. m. (1977) 5–7.
5. Károlyi Mihályné: i. m. 8.
6. Stella Kuylenstierna-Andrássy: *Ég a puszta. Gróf Andrássy Imréné memoárja*. Ford. Kunos László. Corvina, Bp., 2015. 8.
7. Minderről a tanú hitelességével: Zolnay László: *Hírünk és hamvunk*. Magvető, Bp., 1986. 241–244.
8. Gr. Károlyi Széchenyi Ilona: *Kileng az inga. Egy arisztokrata festőművésznő emlékiratai*. Mundus, Bp., 2005. passim. A munka eredetileg angolul jelent meg *The Pendulum Swings* címen az Egyesült Államokban: Astor, Florida, 1980.
9. Sipos Péter: *Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja*. Akadémiai, Bp., 1970. 203.; Paksa Rudolf: *Magyar nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalmá, pártjai, politikusai, sajtója*. Osiris – MTA BTK Történettudományi Intézet, Bp., 2013. 232.
10. Bern Andrea: *Egy arisztokrata festőművésznő huszadik százada. Gróf Károlyi Széchenyi Ilona: Kileng az inga*. In: Erdődy Gábor, főszerk.: *Modern Magyarország*, 2014/1. Új- és Jelenkori Magyar Történelmi Tanszék, Bp., 2014. 253–255.
11. Gr. Károlyi Széchenyi Ilona: i. m. 153.

12. Bern Andrea: i. m. 252., 258–262., 266.
13. Széchenyi László: *Mégis kisüt a nap*. Ford. Széchenyi Kinga. Gondolat, Bp., 1992. 191. A könyv egyébként csak a magyar kiadást követően, 1998-ban jelent meg angolul (az Egyesült Államokban) *Visions of Utopia* címmel.
14. Uo. 11.
15. Uo. 12.
16. Gróf Széchenyi Antal: i. m. 5.
17. Uo. 155.
18. Uo.
19. Uo. 163.
20. Uo.
21. Thassy Jenő: *Veszélyes vidék*. Pesti Szalon Könyvkiadó, Bp., 1996. 280–415. A könyv angol nyelvű változata: Eugene De Thassy: *Risky Region. Memoirs of a Hungarian Righteous Gentile*. Trans. Anci Flicker. Columbia University Press, New York, 2012.; Erba Odescalchi Sándor herceg. *Testamentum II*. Dovin Művészeti Kft., Bp., 1991. 501–505. S egy további példa: Gróf Széchenyi György: *Harcom a szabadságért. Tizenkét év fogságban 1944–1956*. Ford. Széchenyi Antal. Timp, Bp., 2006. 33–37.
22. Évtizedekkel korábban akár még időszerűnek is tűnhetett a politikusoktól származó emlékiratok történelmi cáfolata, hogy tárgyilagos véleményt alkothassunk a múlt-ról. Ránki György: *Emlékiratok és valóság Magyarország második világháborús szerepéről. Horthysta politika a második világháborúban*. Kossuth, Bp., 1964.
23. Odescalchi Eugénie: i. m. passim.
24. Gróf Károlyi Istvánné Windisch-Graetz Mária Magdolna: *Feljegyzések és életképek*. Szépmíves, Bp., 2017. 126.
25. Uo. 127.
26. Gr. Károlyi Széchenyi Ilona: i. m. 100.
27. Például: Uo. 102. Vagyis: az emlékiratíró mintha elfeledkezett volna róla, hogy két oldallal előbb még váltig állította, semmit sem vittek magukkal a menekülésükkor; ld. továbbá Stella Kuylenstierna-Andrássy: i. m. 72–121.; Széchenyi László: i. m. 86–90.
28. Károlyi Mihályné: i. m. 165.
29. Uo. 166.
30. Károlyi Mihály: i. m. (1977) 31.
31. Károlyi Mihály: *Emlékezés az úri Magyarországra (1946)*. In: Léderer Pál, összeáll.: *Az úri Magyarország. Társadalomszerkezet és régrajzok (a kiegyezéstől a II. világháborúig)*. I. *Az elíteltől a kishivatalnokig*. ELTE – T-Twins, Bp., 1993. 73–74.
32. Uo. 82.
33. Pallavicini-Andrássy Borbála: *Kitelepítési és 1956-os naplója*. Gondolat, Bp., 1990. 156.
34. Pál Judit: *Az erdélyi arisztokrácia felszámolása az emlékezet tükrében*. In: Papp Klára – Püski Levente, szerk.: *A magyar arisztokrácia társadalmi sokszínűsége, változó értékek és életviszonyok*. Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, Debrecen, 2013. 324.
35. Gróf Károlyi Istvánné Windisch-Graetz Mária Magdolna: i. m. 126–127.; és ide kívánkozik gr. Károlyi Széchenyi Ilona megjegyzése is, hogy ti. a vagyon kimentése úgymond beleütközött volna „a hazaszeretet íratlan törvényébe”. Gr. Károlyi Széchenyi Ilona: i. m. 100.
36. Vö. Tara Zahra: *The Great Departure. Mass Migration from Eastern Europe and the Making of the Free World*. W. W. Norton & Company, New York, 2016. 181–253.